

Breda als toevluchtsoord van Franse protestanten in de zeventiende eeuw

door

WIM MUNIER

In zijn bijdrage over de kerken van de Reformatie in de *Geschiedenis van Breda* wijdde J.P. van Dooren een aparte paragraaf aan de Waalse gemeente in die stad en schreef daarin over de predikant Etienne Croizé (1669-1717):

Hij zal in de eerste jaren wel geen al te druk bestaan hebben gehad. Dit werd anders toen er door de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 een grote stroom van Franse protestanten naar Nederland uitweek.¹ Aan deze Refuge had Breda in zo'n grote mate deel dat de prins van Oranje een tweede predikant toestond. Deze bleef echter slechts drieënehalf jaar en werd niet vervangen. Zo was ds. Croizé weer alleen totdat hij in 1710, 70 jaar geworden, er een adjunct bij kreeg. De tweede predikantsplaats bleef gehandhaafd tot 1808.²

In het hier volgende ga ik na of de grote stroom vluchtelingen die vanuit Frankrijk naar Nederland trok, inderdaad Breda in die mate heeft aangedaan. De weg die tot dat doel begaan moet worden, is een indirecte om de doodeenvoudige reden dat er geen statistische gegevens ter beschikking staan. Ook in het archief van de Waalse gemeente zijn van deze periode geen lidmatenlijsten en dergelijke bewaard gebleven.³ Wel staan voor deze jaren de Doop- en Trouwregisters ter beschikking, die voor een zorgvuldige analyse in aanmerking komen.⁴ Voordat daartoe wordt overgegaan, ga ik na op welke manier de aanstelling van een tweede predikant in 1686 heeft plaatsgehad. Een onderzoek in de *Actes et résolutions* van de Waalse gemeente ligt daarmee voor de hand.⁵

De in dat jaar daarover gemaakte aantekening laat ik hier in zijn geheel volgen:

Notre église aiant tousjours été servie par un pasteur depuis sa fondation dans cette ville qui a été en l'an 1590 iusqu'à présent. Elle auroit apparemment continué dans cet ordre, mais Dieu aiant affligé les églises de France par une tres rude persécution, tous les pasteurs ont été bannis par ordre du Roi, et une grande partie s'étant retirés dans ces provinces, Messieurs les Estats les ont reçus et les ont dispersé dans les villes du pais. Et Monsieur le prince d'Orange leur procurant de son côté tout le bien possible en a fait appeler plusieurs dans les villes qui lui appartiennent et particulièrement a ietté les yeux sur Monsieur Jordan Olivier, ci-devant Ministre de Peau en Béarn, et l'a déclaré second Ministre de nostre Eglise par un acte dressé en sa faveur en datte du 17 de Janvier 1686, sur quoi il a été appellé par le consistoire et par l'adveu du vénérable Magistrat de cette ville le 10 Febvrier 1686.⁶

1. Het neerhalen van de kerk van Charenton, het hoofdkwartier van het Franse protestantisme, op persoonlijk bevel van Lodewijk XIV.

Er wordt nog aan toegevoegd dat de installatie van de tweede predikant, nadat ook de synode van de Waalse gemeenten op haar bijeenkomst in Rotterdam op 1 mei van dat jaar haar instemming had gegeven⁷, op 26 mei plaatsvond.⁸

Veel nieuws over de aanwas van de Waalse gemeente van Breda valt hier niet aan te ontlenen. Iets scherper komt die in beeld in een aantekening van 22 juni 1686.⁹ Daarin wordt melding gemaakt van een speciaal op donderdagen ingevoerde preekdienst om de Franse inwijkelingen te gerieven. Er was daar uitdrukkelijk uit die kringen om gevraagd. En passant wordt er melding van gemaakt dat de *église se trouvant augmentée par un nombre assez considérable de françois réfugiés, tant de ceux qui sont dans la milice que d'autres*¹⁰, maar ook daaruit valt niets over de numerieke verhoudingen vast te stellen. Wel wordt enige beduchtheid uitgesproken over de mogelijkheid dat het aantal toehoorders te gering in aantal zou kunnen zijn om een aparte preekdienst te rechtvaardigen. In dat geval zou de dienst tot een gebedsdienst beperkt moeten worden.

In ieder geval schijnt het houden van een aparte preekdienst een tijdlang gefunctioneerd te hebben, want op 29 juli 1688¹¹ wordt er een eind aan gemaakt met

als motief dat het een te zware belasting vormde voor ds. Croizé¹², die er wegens maandenlange ziekte van ds. Olivier alleen voor was komen te staan. De laatste was weliswaar genezen, zo wordt er aan toegevoegd, maar het zag er niet naar uit dat hij weer voor preekdiensten beschikbaar zou komen. Vermoedelijk was de man uitgekeken op de geringe omvang van zijn gehoor te Breda. Wat er van zij, hij ging maar al te graag in op een beroep dat ruim een jaar later vanuit de Waalse gemeente te Den Haag op hem gedaan werd. Op 27 september 1689 kreeg dit zijn beslag.¹³ De aandrang die van de zijde der Waalse gemeente van Breda op de autoriteiten werd uitgeoefend om in de ontstane vacature te voorzien, leidde niet tot enig resultaat.¹⁴ Daarvoor moest gewacht worden, totdat in 1710 weer een tweede predikant werd toegestaan. Voorzover uit de aantekeningen daarover valt na te gaan, gebeurde dit uitsluitend om de zeventigjarige ds. Croizé na diens lange staat van dienst een verdiende hulp te verzekeren. Dat gebeurde op 6 juli 1710 met de installatie van ds. Daniel Clarion.¹⁵ Na de dood van ds. Croizé in 1717 werd Clarion tot diens opvolger benoemd; eerst op 22 augustus 1756 ging hij met emeritaat.¹⁶

Omdat de documentatie over zijn benoeming in 1710 op geen enkele manier melding maakt van de omvang der gemeente, blijft als enig middel daarop zicht te krijgen de analyse van de DTB-registers over.

In het licht van de voorgaande bevindingen verrichtte ik een onderzoek in de trouwregisters van de Waalse gemeente. Om te beginnen becijferde ik de totalen van de huwelijken over de periode van de jaren zeventig van de zeventiende eeuw tot en met het jaar 1710.¹⁷ Voor de jaren zeventig lag de frequentie niet hoger dan een tot vier per jaar, terwijl er ook twee jaren voorkwamen waarin geen enkel huwelijk werd geregistreerd. In het begin van de jaren tachtig steeg het aantal licht en bereikte hoogtepunten in de jaren 1682 en 1683, met elk zeventien huwelijken in totaal. Frappant is dan weer dat in het jaar 1685 geen enkel huwelijk werd geregistreerd. In de jaren die volgden, kwam het aantal weer gemiddeld op een of twee te liggen. Exact kwam de curve in de jaren tachtig er als volgt uit te zien:

Jaar	Gesloten huwelijken	Jaar	Gesloten huwelijken	Jaar	Gesloten huwelijken
1679	1	1683	17	1687	2
1680	7	1684	7	1688	1
1681	8	1685	0	1689	0
1682	17	1686	1	1690	0

In het begin van de negentiger jaren gaven de cijfers een lage frequentie te zien. Daarna volgde weer een lichte stijging over de jaren 1694 (8), 1695 (5) en 1696 (6). In de volgende jaren zakten de cijfers weer terug tot totalen die schommelden tussen een en drie. Eerst in 1704 volgde dan met zes en in 1705 met vijf weer een lichte stijging die zich echter in de daarop volgende jaren niet doorzette, behoudens een uitschieter in 1710, toen weer elf huwelijken werden geregistreerd. Voorwaar geen indrukwekkende cijfers.

De vraag rijst of de verschillende stijgingen al dan niet aan de komst van inwijkelingen uit Frankrijk toegeschreven kunnen worden. Ik ben dit aan de hand van de concrete gegevens nagegaan en kwam tot de volgende bevindingen. De lichte stijging in 1680 valt mogelijkwijs in verband te brengen met een begin van instroom van Franse vluchtelingen. Jammer genoeg werden in dit gedeelte van het trouwregister de plaatsen van afkomst op een enkele uitzondering na niet genoteerd. Die uitzondering betrof een huwelijk dat op 22 januari van dat jaar werd gesloten. Het werd als volgt geregistreerd:

*Louis Rolandt, natif de S. Jean d'Angels en France
et Françoise Papier, native de Diest en Brabant.*¹⁸

In de reeks van zeven huwelijken komen er drie voor met Frans klinkende namen die mogelijk in bedoelde richting wijzen. Men oordele zelf: 29 juli trouwde Jacob Wogan met Caterine Foutier, op 21 oktober Louis Demel met Jeanne la Hoorn en Pierre Huxielt met Margarete Feddens. Afgaande op de naam van laatstgenoemde was zij vermoedelijk een familielid van de vrouw van ds. Etienne Croizé, die met ene Marie Feddens gehuwd was.

Van de acht huwelijken die in 1681 werden gesloten, droegen de echtelieden zonder uitzondering Nederlands klinkende namen.¹⁹ Het stroompje vluchtelingen, zo het er al geweest mocht zijn, behoorde in dat jaar al weer tot het verleden. Dat bleef zo ook in het jaar 1682, met zijn uitschieter van zeventien huwelijken.

In 1682 met zijn zeventien geregistreerde paren gebeurt de registratie in de overgrote meerderheid zonder opgave van de plaats van herkomst.²⁰ Afgaande op de namen ligt de conclusie voor de hand dat het om Nederlanders, in veel gevallen om Bredanaars, gaat. In de reeks komt slechts één uitzondering voor. Het gaat om een Fransman die zijn geliefde in Breda vond en met haar trouwde. Het paar werd als volgt geregistreerd:

*Pierre Saint Lis, J(eune) H(omme) du Languedoc en France
avec Rijckske Drichke, J(eune) F(ille) de cette ville,
Fiancés le 12 de Septembre et mariés dans notre église après
les trois proclamations.*

Voor de reeks van opnieuw zeventien huwelijken in 1683 gelden dezelfde opmerkingen.²¹ Daarop vallen echter op zijn minst drie uitzonderingen te melden. Deze zijn:

*Le 21 Februrier (sic):
Jean Audran, J.H., soldat dans la Compagnie de Mr Bringue
avec Anthoinette Aertsen, J.F., demeurant dans cette ville.*

*Le 2 de May:
Noël Driau, J.H., né de la province de Brier, soldat dans Duteil
avec Marie Adain, J.F., native de Louvain, demeurant dans cette ville.*

HISTORIE DER GEREFORMEERDE KERKEN

VAN VRANKRYK: Vervattende het begin en den voortgang der REFORMATIE,

Begonnen met het jaar 1517, en byzonderlyk de Hiftorie federe het verlenen van 't

EDICT van NANTES.

Opgesigt in den jaare 1599, door Koning HENDRIK de IV. en door 1598 Nansen, op heten konink toe de Kroon, te verzoeken.

Mitsgaders een naauwkeurige Verhaal van alle de Verbrekingen,
Trouwloosheiden, Geweldenaryen en

VERVOLGINGEN,

Welken de Gereformeerden soo voor als na 't Vernietigen van 't gemelde EDICT
door Koning LODEWYK de XIV. gelyden hebben.

Met byvoeging van alle de gedenkwaardigste Edicten, Declaratien, en andere
Authentijcke Stukken jaar toe behoorende.

D O O R

ELIAS BENOIT,

Predikant in de Franfche Gemeente binnen de Stad Delft.

Verleest met zeer curieuze koperen Platen.

EERSTE STUK

AMSTERDAM,

By JAN ten HOORN, Boekverkooper over 't Oude Herten-Logement,
in de Hiftorie-ichjaar, M. D. C. LXXXVJ.

2. Titelprent en titelpagina van de Historie der Gereformeerde Kerken van Vrankryk ...

Le 19 de Juillet

*Alexandre Perriau, natif de Bourgoigne, soldat dans Bierkevelt, J.H.,
avec Michelle Hersars, J.F., native de Bretagne.*

Volgt nog een paar, waarvan de man een Frans klinkende naam droeg en op grond daarvan wellicht ook uit Frankrijk afkomstig was:

Le 10 de May:

*Claude de Monget, H veuf demeurant dans cette ville
avec Sara van Bemel, J. F., native de Wyck de Duerstede, habitante de cette ville fiancès
à Wyck et épousés ici.*

Van de zeven paren die in 1684 in het huwelijk traden, is er geen enkel te signaleren dat duidelijk uit Frankrijk afkomstig was.²² Ik signaleer hier toch een tweetal paren waarvan dit afgaande op de namen mogelijk het geval was:

*Jean Parquin demeurant dans cette ville, J.H.
avec Corneille van Dongen, J.F. demeurant aussy dans cette ville,*

Le 16 de Feburier.

*Pierre Ferguson, cornette sous Le comte de Flodorp
avec Mary Tondu native de Liège.*

*Ces personnes ont été mariées par sentence du conseil de guerre et nous les avons épousés
dans la chambre où le dict conseil s' assemble
Le 19 de Mars.*

In het jaar 1685 vond geen enkele huwelijksregistratie plaats. In de daarop volgende jaren vonden telkens slechts enkele huwelijken plaats, zodat de conclusie gerechtvaardigd is dat er geen grote stroom vluchtelingen de stad Breda heeft aangedaan. Eerst in 1694 steeg het aantal huwelijken dat in Breda voor de Waalse gemeente werd gesloten tot acht, welk aantal in de daarop volgende jaren weer tot normale proporties terugliep. Hoewel de plaats van afkomst in genoemd jaar niet werd geregistreerd, is het afgaande op de Frans klinkende namen van de mannelijke partij aannemelijk dat zich daaronder Fransen bevonden. Ik laat daarom de namen van de mannen hier volgen: Noël Beaupain, Pierre van Touron, Jean Lauset, Paul Charé, Jean François du Pont en André Jooslin.

In het eerste decennium van de achttiende eeuw springt het jaar 1710 met elf huwelijken er weer uit.²³ Om de reeks af te sluiten laat ik daarom de registratie van zeven huwelijken volgen waarvan beide partners uit Frankrijk afkomstig waren.

Le 16 de Février

*Antoine Boisson, natif de Sommiers en Languedoc, J.H. soldat en garnison dans cette ville
et Jeanne Geofroi, J.F. native de Nanci en Lorraine;*

Le 23 de Juillet

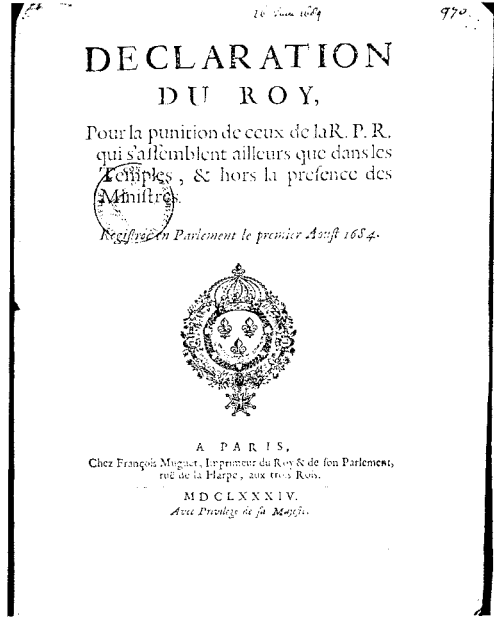
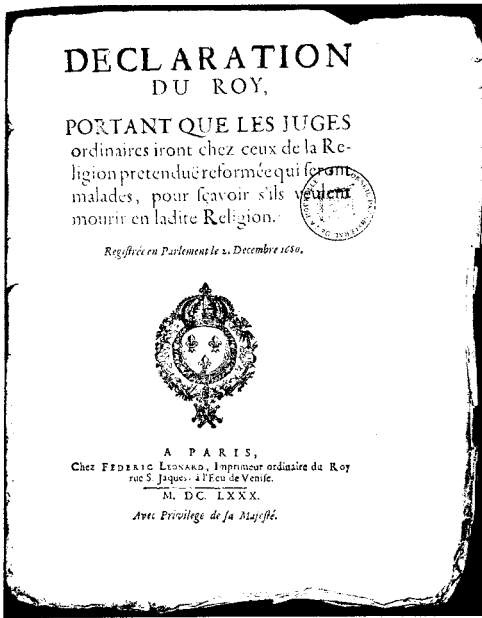
*Maurice Jaunet, homme veuf soldat en garnison dans cette ville
avec Françoise Nanquin, femme veuve;*

Le 30 de Juillet

*Jacques Gourdan, natif de Sommiers en Languedoc, caporal dans la compagnie de Mr Pecat, régiment de Viçouse, J.H.
avec Hélène Basselers, native d'Omicourt près de Sedan, J.F.:*

Le 10 d'Aout

*Philippe Estié, natif du vilage (sic) de Barle-cour près d'Amiens en Picardie, J.H. soldat dans la compagnie de Delucque régiment de Viçouse
et Cathérine Cuwelier, F. V(euve) native de Fleurie près de Charleroi et demeurant dans cette ville d'autre part:*

3. Twee voorbeelden van de talrijke koninklijke maatregelen gericht tegen de hugenoten, in de jaren direct voorafgaande aan het herroepingsbesluit.

Le 31 d'Aout

Estienne Combe, natif de Saint Ambroi en Languedoc, J.H. soldat dans la compagnie de Mr le Lieutenant-Colonel du Seau, régiment de Viçouse en garnison dans cette ville et Marie Cathérine Tèrèse Aié, J.F. native de Valancienne;

Le 9 de Novembre

Jean Simon, natif de Bapeaume en Picardie, J.H. soldat dans la compagnie de Mr Feri, régiment de Viçouse en garnison dans cette ville d'une part et Jeanne Housgue, F.V. native de Valancienne demeurant dans cette ville:

Le 26 de Novembre

Estienne Rogue, natif de Saint Jacques près de Nismes en Languedoc, J.H. soldat dans la compagnie de Mr le Lieutenant-Colonel du Seau, régiment de Viçouse en garnison dans cette ville et Jeanne Holanière, J.F. native d'Orpierre en Dauphiné demeurant dans cette ville.

Voor de tussenliggende jaren vielen er slechts enkele huwelijken van inwijkelingen uit Frankrijk te signaleren. Deze zijn:

1686 14 novembre:

*Jean Buart, natif de la province de Guienne en France et
Jeanna de Barte, native de la province de Béarn et l'un et l'autre demeurans dans cette
ville;*²⁴

1687 16 février:

*Jean Sador, Jeune homme de la province de Languedoc
et Marguerite van Velp, Jeune fille de Wesel;*

1 septembre:

*Jacques de Roguet, équier Seigneur de Mollien, Jeune homme natif de L'Isle de France
avec de Moisselle [sic] Susanne de Roguet, Jeune fille native de Damare près de la ferté
Milon;*²⁵

1691 27 may:

*Simon Carré, Jeune Homme de Valancienne
et Jeanne Marceille, Jeune fille native d'Amiens;*²⁶

1698 27 avril:

*Claude Beau, J.Homme natif de Bourge en France
avec Marie Masco, J.F. native de Gemé près de Charleroi;*²⁷

1699 21 juin:

*Jacques Griffon, J.H. natif de Cercimopa en Champagne
et Claudine Grené, J.F. native du même lieu.*²⁸

Het is opnieuw geen indrukwekkend aantal.

Resultaat

De conclusie ligt voor de hand dat van een aanzienlijke stroom vluchtelingen naar Breda beslist niet gesproken kan worden. Dit wordt bevestigd in de aantallen doopsels die over de beschreven periode werden toegediend.²⁹ In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw schommelen de aantallen gedoopte kinderen van twee tot vier. In 1677 werd een enkele maal een vijftal geregistreerd. Dit herhaalt zich in de jaren tachtig met slechts enkele malen een lichte stijging: in 1684 (6), 1686 (19), 1687 (11) en 1688 (6). In de jaren negentig schommelde het aantal weer overwegend tussen twee en vier, terwijl het eerste decennium van de achttiende eeuw weer enkele malen een lichte stijging te zien geeft: in 1702 (9), 1704 (8) en 1705 (8). Het jaar 1711 geeft met een aantal van negen het grootste aantal te zien, maar het jaar daarop zijn slechts drie doopsels toegediend. Zelfs deze geringe stijgingen vielen nauwelijks in verband te brengen met de tussen Franse inwijkelingen gesloten huwelijken. Van de meeste hier gesignaleerde huwelijken was geen nakroost in de doopregisters terug te vinden. Een voor de hand liggende verklaring vormt het feit dat het merendeel van deze huwelijken gesloten werd tussen militairen en hun aanhang.

Deze gehuwden bleven vermoedelijk slechts tijdelijk in Breda gevestigd en trokken met hun legerafdelingen mee naar andere plaatsen. De conclusie lijkt dus nu alleszins gewettigd dat van een grote numerieke aanwas als gevolg van de toestroom van Franse protestanten niet gesproken kan worden. De mededelingen van Van Dooren dienen dienovereenkomstig bijgesteld te worden.

AANTEKENINGEN

1. F. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda II, Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam, 1977), 234-237.
2. De herroeping van het Edict van Nantes vormde in 1685 het sluitstuk van een lange reeks vervolgingsmaatregelen van koning Lodewijk XIV, waaraan belijders van het gereformeerd Christendom blootgesteld werden en die talrijke protestanten noopten de weg van de ballingschap op te gaan. Velen onder hen weken uit naar de Republiek der Verenigde Nederlanden en vonden daar emplooi. In het herdenkingsjaar 1985 verschenen tal van studies, waarvan de belangrijkste hier genoemd moet worden: Elis. Labrousse, *Essai sur la révocation de l'édit de Nantes* (Paris, 1985) met een uitgebreide literatuuropgave.
3. Het archief van de Waalse gemeenten is eind 1998 vanuit de Bibliothèque Wallonne in het Institut Wallon te Amsterdam overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek (UB) van Leiden, waar het geconstateerd kan worden in de Doosa zaal. Onder inv.nr. 13 bevinden zich *Listes des membres de l'Eglise Wallonne*, maar deze beginnen eerst in 1763 en 1796.
4. Deze bevinden zich in Stadsarchief Breda, DTB-registers (afd.II-21), inv.nrs. 81 en 90 voor de jaren 1607-1810; Zie eveneens Stadsarchief Breda, archief Waalse gemeente (afd.III-132), kerkregisters.
5. UB Leiden, archief van de Waalse gemeente te Breda, *Actes et résolutions (du consistoire)*, t.1 (1643-1779).
6. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 36.
7. *Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas* (2 vol.; La Haye, 1896-1904).
8. Zijn volledige naam is ds. Jourdain Olivier.
9. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 36.
10. Merkwaardig is in de motivering van dit besluit de mededeling dat diensten in het Nederlands ontoegankelijk waren voor de Franse protestanten. De culte werd toch, zo mag verondersteld worden, in de Waalse gemeenten in de Franse taal gehouden.
11. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 38.
12. Zijn volledige naam luidt: Estienne Croizé of Croyzé. Hij was geboortig uit Sainte Foy in Frankrijk en van 1668-1717 werkzaam in Breda. Hij huwde daar op 10 november 1669 met de Bredase Marie Feddens (Stadsarchief Breda, DTB, inv.nr. 90, fol. 30). Voor zover viel na te gaan kwamen uit dit huwelijk drie kinderen voort: Philippe Guillaume en de dochters Dina en Marguerite Estienne. Vooral de wederwaardigheden van de zoon, die als docter in de medicijnen op 28 maart 1700 huwde met de Bredase Jeanne Marie Gualterus (Stadsarchief Breda, DTB inv.nr. 90, fol. 42), vonden hun weerslag in de DTB-registers van de gemeente. De dochter Dina trouwde op 29 november 1699 met ds. Pierre Hémer, predikant van de Waalse gemeente van Tholen (Stadsarchief Breda, DTB, inv.nr. 130, fol. 42).
13. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 41. De gemeente zag zich genoodzaakt zich daarbij neer te leggen. *Nous lui avons témoigné le regret, zo staat er te lezen, que nous avons de son départ et le désir que nous avions de le retenir parmi nous*, maar hij had voet bij stuk gehouden.
14. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 42; de pogingen om in de vacature te voorzien strandden op de onwil van de stedelijke magistraat om daartoe enige financiële bijdrage te leveren.
15. Een uitvoerige motivering van de benoeming is onder 10 juli 1710 te vinden in: UB Leiden, Waalse gemeente Breda, *Actes et résolutions etc.*, fol. 81-82.
16. UB Leiden, Waalse gemeente Breda, inv.nr. 11, *Liste des prédicants*.
17. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 30ev.
18. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 33-34.
19. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 34.
20. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 34-35.
21. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 36-37.
22. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 37-38.
23. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 45-47.
24. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 38.
25. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 39.
26. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 39.
27. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 41.
28. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 90, fol. 42.
29. Stadsarchief Breda, DTB-registers, inv.nr. 89, fol. 31ev.